

Ο μαρξισμός στη φιλοσοφία — Η φιλοσοφία στο μαρξισμό

«Παραμένει ο μόνος μετά τον Χέγκελ, ο οποίος, για καλό ή για κακό, έχει κάνει φιλοσοφία με το μεγαλοπρεπή τρόπο, δηλαδή ως μια φιλοσοφία που κινεί τον κόσμο».

(Ferdinand Jacob Schmidt, για τον Μαρξ, στο Preussische Jahrbucher, 1913)

Σήμερα φαίνεται να έχει καταστεί ανάρμοστο έως και άχρηστο το να στοχάζεται κανείς γύρω από τη θέση του μαρξισμού στη φιλοσοφία και γύρω από το περιεχόμενο και το status της φιλοσοφίας στο μαρξισμό —παρότι αυτά τα ζητήματα υπήρξαν μέρος της πνευματικής ιστορίας για περισσότερο από έναν αιώνα.

Έχει ακόμη νόημα να διερευνούμε τη φιλοσοφία του Μαρξ και του μαρξισμού καθώς και την υλιστική διαλεκτική, όχι ως αμετακλήτως απαρχαιωμένα πονήματα της πνευματικής ιστορίας —βαθιά βυθισμένα στο πηγάδι του παρελθόντος— αλλά ως ζητήματα φιλοσοφικής-θεωρητικής γνώσης, τα οποία έχουν σημασία για τη σημερινή κατάσταση και μπορεί να μας βοηθήσουν να βρούμε μονοπάτια για ένα μέλλον που να υπόσχεται περισσότερα; Θα πρέπει η αποτυχία της πρώτης απόπειρας για σοσιαλιστική ανασυγκρότηση της κοινωνίας να θεωρηθεί ως η μόνη πραγματική οπτική μέσα από την οποία οφείλουν να εξανημιστούν όχι μόνο το παρόν στο σύνολό του, αλλά επίσης και το παρελθόν και το μέλλον των κοινωνικών αντιθέσεων και της πνευματικής κληρονομιάς του μαρξισμού; Η ήττα του σοσιαλισμού αποτελεί τη μοναδική έκβαση που θα μπορούσε κανείς να αναμένει; Υπήρξε ένα ξεσκάσμα απάτης, που ήταν εγγενές στην ιστορία του, μια προκαθορισμένη τύχη, όπως υποστηρίζεται σήμερα; Ή μήπως υπάρχει ένα ευρύτερο ιστορικό και γνωστικό πλαίσιο —ένα πλαίσιο που περιλαμβάνει την ανάπτυξη και τη θεωρητική διαμόρφωση στη σχέση της με την ολότητα του μαρξισμού και με την ιστορία της επιστημονικής γνώσης— το οποίο θα μας επέτρεπε να κατανοήσουμε σαφέστερα τις εξελίξεις των ταξικών αγώνων, τις παλινδρομήσεις, τις επιτυχίες και τις πανωλεθρίες, τα νέα ξεκινήματα και τις οπισθοχωρήσεις τους;

Η έρευνα για το μαρξισμό στη φιλοσοφία και για τη φιλοσοφία στο μαρξισμό —πέρα από τη χθεσινή ειδωλολατρία και από τη σημερινή καταδίκη— έρχεται σε σύγκρουση με το

Zeitgeist των καιρών μας. Ακριβώς όπως συνέβαινε στην εποχή του Γκαίτε, το δικό μας *Zeitgeist* είναι «το πνεύμα των αφεντάδων» [der Herren], (the Lords' own spirit), παρότι δε χρησιμοποιεί απλώς μέσα του πνεύματος (για παράδειγμα, μια αφηρημένη-ουδέτερη οντότητα ή ένα ανιστορικό, προκαθορισμένο και μυστηριακό φαινόμενο). Δεν είναι λίγοι αυτοί που προηγουμένως διακήρυτταν την υποστήριξή τους στο μαρξισμό και τώρα διατυμπανίζουν αυτό το νέο *Zeitgeist*. Αυτό μας φέρνει στο μυαλό τα στωικά λόγια από τον Κοριολάνο του Σαίξπηρ:

Που γίνεται άξιος, γίνεται άξιος για το μίσος σας...

Κάθε ώρα αλλάζει η γνώμη σας: δοξάζετε έναν

που πριν δεν τον χωνεύατε και βρίζετε έναν

που ήταν ο λατρευτός σας.

(1.1.182-183, 188-190) [Ελλην. έκδοση, Κοριολάνος, μετ. Β. Ρώτα, Επικαιρότητα, 1990, σελ. 24].

Αποτελεί παράδοξο το ότι τα αποτελέσματα συντριβών, αποτυχιών και καταρρέσεων συχνά εμφανίζονται να επισκιάζουν τις μακροπρόθεσμες τάσεις μιας ιστορικής πορείας, ενώ στην πραγματικότητα αυτές οι ίδιες τάσεις εκδηλώνονται αργότερα, με νέα ένταση και νέες μορφές. Ο συγγραφέας μιας βιογραφίας του Μαρξ, Walter Euchner, γράφει: «Στη δεκαετία του 1870 ο Μαρξ επέκρινε τους μορφωμένους της Γερμανίας, επειδή είχαν μεταχειριστεί τον Χέγκελ σαν “ψόφιο σκύλο”. Από τώρα και στο εξής, δηλαδή αφότου κατέρρευσε ο “υπαρκτός σοσιαλισμός”, ίσως ο ίδιος ο Μαρξ θα υποστεί την ίδια τύχη. Τουλάχιστον οι συντηρητικοί φιλόσοφοι χτυπάνε δυνατά τις πένθιμες καμπάνες». Ο Euchner προσθέτει: «Αλλά αυτό δεν έχει συμβεί ακόμα και δε νομίζω ότι θα συμβεί. Ο Μαρξ είτε πάρα πολλά σημαντικά πράγματα γύρω από τα κοινωνικά και οικονομικά συστήματα που έχουν τώρα γίνει κυρίαρχα, για να επιτρέψει στις γελοίες αποτυχίες των επιγόνων του να ανακόψουν εντελώς το ενδιαφέρον για τον Μαρξ»¹.

Η κατάρρευση του σοσιαλισμού δεν ήταν παράγωγο μιας θεωρητικής ανατροπής των ιδεών του Μαρξ ή του εννοιολογικού πλαισίου του μαρξισμού μέσα σε μια αντιπαράθεση ιδεών, ούτε παράγωγο της αντικατάστασής του από ένα άλλο ρεύμα ή θεώρηση. Αλλά ενώ ο μαρξισμός εγγένει και η μαρξιστική φιλοσοφία ειδικότερα δεν υπέστησαν μια πνευματική ήττα, αντιμετωπίζουν σήμερα μια δύσκολη κατάσταση ως συνέπεια της ανατροπής και της καταστροφής των σοσιαλιστικών μεταβάσεων στην Ευρώπη και σε ένα μεγάλο τμήμα της Ασίας. Η γενική φιλοσοφική κατάσταση έχει λίγο αλλάξει. Δεν έχουν υπάρξει θεμελιακές αλλαγές ως προς τα περιεχόμενα, τις τάσεις, τις γραμμές επιχειρηματολογίας, τη διασύνδεση των κατηγοριών, τις διακρίσεις και συγκρίσεις, το status και τη βαρύτητα προβλημάτων και συζητήσεων —αν εξαιρέσουμε ίσως το συχνά επαναλαμβανόμενο στερεότυπο περί του «τέλους του μαρξισμού», δηλαδή τον υπαινιγμό ότι η πανωλεθρία της πρώτης ιστορικής απόπειρας για σοσιαλισμό διέψευσε την υλιστική διαλεκτική και επέβαλε την απόσυρσή της. Ωστόσο, η κατάσταση γύρω από τη φιλοσοφία στο μαρξισμό και το μαρξισμό στη φιλοσοφία έχει αλλάξει κατά πολύ. Δεν είναι μόνον ότι η σύγχυση, η αδράνεια, η απογοήτευση και η αποκήρυξη ενός ολόκληρου σώματος σκέψης απλώνονται ανάμεσα στους χθεσινούς υποστηρικτές της μαρξιστικής φιλοσοφίας· ο ίδιος ο μαρξισμός φαίνεται να έχει χάσει όλη του

την ελκτική δύναμη. Το θεμελιακό συμπέρασμα της όλης θεωρίας του μαρξισμού, σύμφωνα με το οποίο η υπέρβαση του καπιταλισμού καθίσταται ιστορικά αναγκαία εξαιτίας της κίνησης των ενυπαρχουσών σε αυτόν αντιθέσεων, δεν αναιρείται ως γνωστικό αποτέλεσμα. Αυτές οι αντιθέσεις εξακολουθούν να εκδηλώνονται μέσα στην πραγματικότητα του παγκόσμιου καπιταλισμού, όπως επίσης εξακολουθεί να υφίσταται και η ανάγκη να τις ξεπεράσουμε. Ωστόσο, το συμπέρασμα ότι η αστική κοινωνία παράγει την ίδια της την άρνηση «με την ακαμψία ενός νόμου της Φύσης»² δεν μπορεί να αναφέρεται σήμερα σε μια *άμεση εμπειρία* του ξεπεράσματός της από το σοσιαλισμό. Ως ιστορική εμπειρία, ο σοσιαλισμός εξακολουθεί να είναι ενμέρει καταπονητισμένος· η θύμησή του κυμαίνεται ανάμεσα στη νοσταλγία και στο ανάθεμα· και η προοπτική μιας νέας απόπειρας για σοσιαλιστική ανασυγκρότηση δεν έχει ακόμη προσλάβει ένα σαφώς αναγνωρίσιμο περίγραμμα. Η αντίληψη του Μαρξ για τη διαλεκτική της ιστορίας περιλάμβανε τις οπισθοδρομήσεις, τις συντριβές και τις προσωρινές αποτυχίες, ως στιγμές μέσα στην πορεία της υπέρβασης της αστικής κοινωνίας: οι προλεταριακές επαναστάσεις «κάνουν αδιάκοπη κριτική στον ίδιο τον εαυτό τους, διακόπτουν κάθε στιγμή την πορεία τους, γυρίζουν πάλι σε κείνο που φαίνεται πως έχει πραγματοποιηθεί, για να το ξαναρχίσουν από την αρχή, γλενιάζουν με ωμή ακρίβεια τις ασυνέπειες, τις αδυναμίες και τις ελλειψότητες που παρουσιάζουν οι πρώτες δοκιμές τους, φαίνονται πως ξαπλώνουν κάτω τον αντίπαλό τους, μόνο για να αντλήσει καινούριες δυνάμεις από τη Γη και να σηκωθεί μπροστά τους πιο γιγάντιος, οπισθοχωρούν ολόένα μπροστά στην απροσδιόριστη απεραντοσύνη των ιδίων των σχολών τους»³.

Αποτελεί μέρος της διαλεκτικής της ιστορίας ότι από καιρού εις καιρόν προκύπτουν γεγονότα που κατόπιν εκτοπίζονται από αντιθετικά γεγονότα, τα οποία φαίνονται να καταδεικνύουν το *αδύνατο* της ορθολογικής-θεωρητικής διαλεκτικής· αλλά η προσπάθεια στην πράξη και στις ιδέες να διαπεράσουμε αυτό το φαίνεσθαι και να το καταστρέψουμε ενυπάρχει στην ίδια διαλεκτική της ιστορίας.

Ιστορική παρουσία του μαρξισμού

Οι αγοραίοι οπαδοί του Μαρξ και οι αγοραίοι επικριτές του έχουν την τάση να μετασηματίζουν απευθείας πολιτικά γεγονότα και διεργασίες στο έδαφος της φιλοσοφίας. Αλλά οι πολιτικές διεργασίες βρίσκονται μέσα στην ιστορία της κοινωνίας και της γνώσης και δεν περιστρέφονται σε ένα κενό καθαρού πνεύματος. Ακολουθούν τα δικά τους μονοπάτια, παίρνοντας τα δικά τους σχήματα, βρίσκοντας τη δική τους ιστορικότητα, τις δικές τους διαστάσεις. Το περιεχόμενο του μαρξισμού και η θέση του μέσα στη σύγχρονη φιλοσοφία ενίοτε αμφισβητούνται και η υλιστική του διαλεκτική ενίοτε εμπλέκεται σε ένα δίκτυο ποικίλων ερμηνειών, οι οποίες ενμέρει αποκρύπτουν το νόημά της⁴. Ωστόσο, η *αμετάκλητη παρουσία* του είναι ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό της φιλοσοφικής σχέψης. Η παρουσία του μαρξισμού είναι ένα *φιλοσοφικό-ιστορικό γεγονός*. Ακολουθώντας την πραγμάτωση της κλασικής αστικής σχέψης, η ανάδυσή του μέσα από αυτή τη σχέση είναι ανεκρίτως κατά την εξέλιξη της φιλοσοφίας. Ως αντανάκλαση αυτού του γεγονότος, οι μελέτες για τον Χέγκελ (και τον Φόνερεμπαχ) κατά τις πρόσφατες δεκαετίες έχουν σε μεγάλο βαθμό υποκι-

νηθεί από το πρόβλημα του μαρξισμού — αν και όχι αποκλειστικά βεβαίως. Αυτό το έχει επισημάνει ο Karl Lowith: σεβόταν το φιλοσοφικό έργο του Μαρξ, παρότι έτεινε να δεχτεί την άποψη πως ο Μαρξ είχε αναγγείλει το τέλος της φιλοσοφίας, παραβάλλοντάς σε αυτή τη συνάφεια τη χαϊντεγκεριανή φιλοσοφία του όντος. «Η μελέτη του Χέγκελ, κατά έναν παράδοξο τρόπο, αναζωογονήθηκε από το μαρξισμό, μολονότι δε συνειδητοποιούνταν πάντοτε ότι ο μαρξισμός, με την έννοια του Μαρξ, δεν ήταν μια νέα φιλοσοφική σχολή, αλλά είχε καταργήσει την ίδια τη φιλοσοφία ως τέτοια»⁵. Η φιλοσοφία του Μαρξ εμφανίζεται επίσης και σε μερικές από τις σύγχρονες μελέτες για τον Χέγκελ. Ο J.N. Findlay, ο οποίος πάλεψε για τη φιλοσοφική αποκατάσταση του Χέγκελ στον αγγλόφωνο κόσμο και ενέκρινε την ορθολογική διαλεκτική του, κατανόησε τη σημασία του υλισμού του Μαρξ για την ερμηνεία του Χέγκελ. Στο τέλος της δεκαετίας του 1950, προσδιορίζοντας τη θέση του ρεαλιστικού ιδεαλισμού του Χέγκελ, ο Findlay δήλωνε: «Ο Χέγκελ ως ιδεαλιστής βρίσκεται απείρως μακριά από τον Μπέρκλεϋ και τον Καντ και είναι πιο κοντά σε ένα διαλεκτικό υλιστή απ' όσο το έχουν συνειδητοποιήσει οι περισσότεροι χεγκελιανοί»⁶.

Η υλιστική διαλεκτική, με τη δική της συνθετότητα και πολυσήμαντη ιστορία, υπήρξε ένα φιλοσοφικό ρεύμα στην πνευματική σκηνή για εκατό χρόνια τουλάχιστον. Διαφωνεί τόσο με το θετικισμό όσο και με τη *Lebensphilosophie*. Ο πρώτος περιλαμβάνει τις φιλοσοφίες των Κοντ, Τζ. Σ. Μίλλ και Σπένσερ κατά τον τελευταίο αιώνα, τις θεωρίες για τη γνώση και την επιστήμη των Μαχ και Πήρσον, το λογικό εμπειρισμό και το λογικό ατομισμό, τη φιλοσοφία της καθημερινής γλώσσας, τον κριτικό ορθολογισμό του Πόππερ και τα βασικά αξιώματα της σύγχρονης αναλυτικής φιλοσοφίας. Η *Lebensphilosophie* —το ευρύ ρεύμα της φιλοσοφίας του 19ο και του 20ου αιώνα, που αναφέρεται στην αποκαλούμενη ανορθόλογη ζωή ή ύπαρξη ή όν— υποστηρίχτηκε *inter alia* από τον ύστερο Σέλλινγκ και τον Σλέγκελ, τον Σοπενάουερ, τον Κίρχεγκορντ και τον Νίτσε, τον Ντιλτάι και τον Ζίμμελ, τον Μπερξόν και τον Τζαίημς, τον Γιάσπερς και τον Χάιντεγκερ, τον Σαρτρ και τον Μερλώ-Ποντύ. Αλλά ενώ η υλιστική διαλεκτική είναι τοποθετημένη εντός της σύγχρονης σκέψης, υπάρχει *πριν και έξω από* τα φιλοσοφικά σχήματα που ορίζονται από την αντιπαλότητα και συμπληρωματικότητα του θετικισμού και της *Lebensphilosophie*. Υπάρχει «πριν από» αυτά, επειδή η ανάδυση της φιλοσοφίας του μαρξισμού δεν εξαρτήθηκε από ρεύματα του θετικισμού και της *Lebensphilosophie* και μάλιστα προηγήθηκε της κυριαρχίας τους· και «έξω από» αυτά, επειδή η μαρξιστική φιλοσοφία είναι ικανή να συλλάβει και να αποκωδικοποιήσει τα κίνητρα και τις συνέπειες αυτών των πλαισίων· αναπτύσσει τα δικά της περιεχόμενα σε διαμάχες και με τα δύο αυτά ρεύματα και ανυψώνεται εννοιολογικά πάνω και από τα δύο. Μολονότι η μαρξιστική φιλοσοφία θεωρείται ενίοτε ανύπαρκτη ή ασήμαντη, πράγμα που συνέβη επί μακρόν στον αγγλικό και τον αμερικάνικο πνευματικό κόσμο⁷, αποτελεί ωστόσο ένα κεντρικό σχήμα αναφοράς μέσα στο σύνολο της σύγχρονης φιλοσοφίας.

Μερικοί από τους πρωτεϋόντες στοχαστές —ο Χούσερλ, για παράδειγμα— αγνόησαν τον Μαρξ και τη φιλοσοφία του. Αλλά αργότερα οι οπαδοί τους αισθάνθηκαν υποχρεωμένοι να συσχετίσουν το έργο τους με το μαρξισμό, όπως συνέβη με τη «φαινομενολογία και το μαρξισμό», που έγινε ένα θέμα το οποίο επανειλημμένα συζητήθηκε μέσα στη φιλολογία της χουσερλιανής τάσης⁸. Φιλόσοφοι, πάλι, που ήταν σύγχρονοι του Μαρξ, αλλά που δεν αντιμετώπισαν το έργο του ή δεν αλληλεπίδρασαν με αυτόν, *qua* φιλόσοφοι —για παρά-

δειγμα, οι Σοπενάουερ, Τζων Στιούαρτ Μίλλ και Νίτσε— σήμερα ερμηνεύονται στη σχέση τους με τις σκέψεις του Marx⁹. Το έργο του Μαξ Βέμπερ σωστά θεωρείται ως ο αντίποδας των ιδεών του Μαρξ¹⁰. Υπάρχει επίσης η άποψη για τον Βέμπερ πως έχει επηρεασθεί φιλοσοφικά από αντιλήψεις της υλιστικής-ιστορικής θεωρίας, την οποία τόσο πολύ αποδοκίμαζε. Ο ίδιος παραδέχτηκε κατηγορηματικά αυτή την επίδραση, σε αντίθεση με τους περισσότερους αντιπάλους του Μαρξ. Έβλεπε τον εαυτό του ως θεωρητικό αντίπαλο του Μαρξ, αλλά, όπως το έθεσε ο Wilhelm Hennis, «γι' αυτόν [τον Βέμπερ] ήταν θέμα πνευματικής εντιμότητας το ότι οποιαδήποτε “αντικειμενική” κατανόηση, που προσανατολιζόταν προς πολιτιστικές αξίες του κόσμου μέσα στον οποίο ζούμε, πήγαζε από τον Μαρξ ή από τον Νίτσε»¹¹. Ο Hennis προσθέτει: «Είναι βέβαιο πως κανείς εκτός από τον Νίτσε δεν είχε τόσο ισχυρό αντίκτυπο πάνω στο έργο του Μαξ Βέμπερ, σαν αυτόν που είχε ο Μαρξ. Ο Βέμπερ ποτέ δεν αρνήθηκε τη δημιουργικότητα που παρήγαγαν μέσα του τα ερωτήματα που έθεσε ο Μαρξ. Αλλά δε δανείστηκε τις απαντήσεις του Μαρξ, ούτε τα προφητικά συμπεράσματα που ο Μαρξ συνήγαγε από τις αναλύσεις του»¹². Ο Πόππερ έχει διατυπώσει τα φιλοσοφικά αφετηριακά του σημεία καταφρονώντας τον Μαρξ και το μαρξισμό, όπως δηλώνει ο ίδιος στην πνευματική του βιογραφία¹³. Όχι μόνο η ύστερη πολεμική του ενάντια στον «ιστορικισμό» και στους «ψευδοπροφήτες» και η επιδίωξή του για αναίρεση της διαλεκτικής, αλλά επίσης και η πρώιμη προσπάθειά του για να επιλύσει «αμφότερα τα προβλήματα της θεωρίας της γνώσης» (που τα πραγματεύθηκε στο πρώτο του έργο), προκλήθηκαν από την αντίθεσή του στο μαρξισμό. Στη φιλοσοφία τη σχετική με τον Χάιντεγκερ υπάρχει διχογνωμία σε σχέση με το πότε ο Χάιντεγκερ άρχισε να στοχάζεται πάνω στον Μαρξ και το μαρξισμό¹⁴, και το εάν θεωρούσε το έργο του το *Είναι και ο Χρόνος* ως οπτική αντίθεση προς τη μαρξιστική φιλοσοφία και την κοινωνική κριτική. Αλλά από την εποχή που έγραψε το «Γράμμα για τον Ανθρωπισμό», οι κριτικές του αναφορές στον Μαρξ και τη φιλοσοφία του έγιναν εμφανείς. Αποτελεί μια ακούσια και παράδοση συνέπεια των φιλοσοφικών αντιπαραθέσεων με τον Μαρξ, ότι η υλιστική διαλεκτική και ο αντίκτυπός της εμφανίστηκαν ακόμη και στα έργα των ανταγωνιστών του Μαρξ. Επιπρόσθετα, η ένταση, η εμμονή, και η έκταση της φιλοσοφικής διαπάλης με το μαρξισμό επιβεβαιώνουν τη μεγάλη του σπουδαιότητα στη σύγχρονη σκέψη.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και στις αρχές της δεκαετίας του 1950 γινότουσαν φιλοσοφικές συζητήσεις στην Ιταλία σχετικά με τη θέση ότι «ο Μαρξ είναι ένα αποφασιστικό γεγονός στην ιστορία της φιλοσοφίας»¹⁵. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50 στη Γαλλία, ο Σαρτρ επίσης ερευνούσε εξονυχιστικά το έργο του Μαρξ. Αντλώντας από τους δικούς του παρελθόντες αγώνες με και για το μαρξισμό, καθώς και από τις παρατηρήσεις του σχετικά με την τύχη της μαρξιστικής φιλοσοφίας στη γαλλική πνευματική ζωή και εμμένοντας στην παλιότερη κριτική που έκανε στη μαρξιστική φιλοσοφία, ο Σαρτρ έγραφε:

«Υπάρχει η “στιγμή” των Ντεκάρτ και Λοκ, εκείνη των Καντ και Χέγκελ, και τελικά, αυτή του μαρξ. Αυτές οι τρεις φιλοσοφίες, η καθεμιά με τη σειρά της, έχουν γίνει το λίπασμα όλης της σκέψης και διαμορφώνουν τον ορίζοντα όλης της κουλτούρας. Παραμένουν ανυπέρβλητες, στο βαθμό που η ίδια η ιστορική στιγμή την οποία εκφράζουν δεν ξεπερνιέται. Έχω παρατηρήσει πως ένα “αντιμαρξιστικό” επιχείρημα συχνά καταλήγει να είναι ξαναζωντάνεμα μιας προ-μαρξιστικής ιδέας. Ένα επονομαζόμενο “ξεπέραςμα” του μαρξι-

σμού είναι, στη χειρότερη περίπτωση, επάνοδος στον προμαρξισμό, και στην καλύτερη, επανακάλυψη μιας ιδέας η οποία εμπεριέχεται στη φιλοσοφία, που θεωρείται πως έχει “ξεπεραστεί”¹⁶.

Το ότι ο Σαρτρ πίστευε πως μπορούσε να δει μια επάνοδο στην προ-μαρξιστική φιλοσοφία στην περίπτωση της στροφής προς τους μετα-χεγκελιανούς ιδεαλισμούς ήταν μια αντανάκλαση των δεσμών του με τον υπαρξισμό του Κίρχκεγκορντ και των περιορισμών που έθετε στη διαλεκτική του Μαρξ. Ωστόσο, εδώ διατυπώνει μια σημαντική παρατήρηση, της οποίας η εμφάνιση και η δύναμη υπερβαίνουν τις ελπίδες και τις απογοητεύσεις των μεμονωμένων στοχαστών, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του Σαρτρ, και υπερβαίνουν τις διακυμάνσεις των ιδεολογιών, οι οποίες γνωρίζουν ανόδους και πτώσεις.

Από τη δεκατία του '70 το ενδιαφέρον των Γάλλων για το μαρξισμό και τη φιλοσοφία του έχει απονήσει. Η μεταστρουκτουραλιστική φιλοσοφία του μεταμοντερνισμού (inter alia εναντίον του Σαρτρ) πρόβαλε το σύνθημα «ο Μαρξ είναι νεκρός»¹⁷, ενεργοποιώντας ένα ρεύμα του συρμού, με διεθνή αντίκτυπο. Στα μέσα της δεκαετίας του '70, το βιβλίο του Lindenberg *Le marxisme introuvable* εξαπέλυσε πολεμική εναντίον του μαρξισμού, παρότι αρνήθηκε να δηλώσει ανοιχτά αντι-μαρξισμό¹⁸. Και ενώ η δεκαετία του '80 φάνηκε να κυριαρχείται από τη μεταμοντέρνα απόρριψη του μαρξισμού και από την παρακμή του φιλοσοφικού μαρξισμού, παραμένει προς εξέταση η συγκεκριμένη παρουσία του μαρξισμού καθώς και η υποσυνείδητη επίδρασή του στη γαλλική φιλοσοφία. «Ο μαρξισμός λειτουργεί ως το υποσυνείδητο της γαλλικής πνευματικής ζωής. Είναι το πράγμα που σεβάσμιμοι συγγραφείς αποφεύγουν να ονομάσουν ή που το ονομάζουν μόνο με αποστροφή. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις, αποτελεί την πραγματική δύναμη στην οποία άμεσα ή έμμεσα απαντούν»¹⁹.

Αλλά ενώ οι γαλλικές και οι ιταλικές φιλοσοφικές συζητήσεις κατέληξαν σ' αυτές τις πρώτες νεκρολογίες της φιλοσοφίας του μαρξισμού, η φιλοσοφική κατάσταση στον αγγλόφωνο κόσμο άλλαξε υπέρ του μαρξισμού. Από την εντελώς ετερογενή απάντηση που η Νέα Αριστερά και το φοιτητικό κίνημα της δεκαετίας του '60 έδωσαν στο μαρξισμό, εξελίχθηκε στο «φαινόμενο της επανα-μαρξοποίησης», δηλαδή «της πλατιάς επανανακάλυψης στη Δύση του μαρξισμού ως μιας ζωτικής φιλοσοφίας, θεωρίας και ιδεολογίας»²⁰. Δύο κινήτρα —ένα ηθικό και ένα επιστημονικό— οδήγησαν στην επανανακάλυψη του μαρξισμού μέσα σε κύκλους των αριστερών διανοουμένων: μια συνειδητοποίηση του βάθους των κοινωνικών συγκρούσεων της μεταπολεμικής εποχής και μια άρνηση να υιοθετηθεί ο σχετικιστικός θετικισμός. το φοιτητικό κίνημα σημείωσε πτώση και το κύμα της Νέας Αριστεράς εξασθένησε· όμως, από τη δεκαετία του '70, η ακαδημαϊκή έρευνα και συζήτηση έχουν επιδείξει ένα συνεχιζόμενο ενδιαφέρον και ενασχόληση με τη φιλοσοφία του μαρξισμού. Ενδεικτικό της μεταβαλλόμενης κατάστασης του μαρξισμού ήταν το γεγονός ότι αυτός υπήρξε αναγνωρισμένο και εκτιμώμενο θέμα προς έρευνα και συζήτηση ακόμα και μέσα στην αναλυτική φιλοσοφία. «Στις αρχές της δεκαετίας του '60, ο Μαρξ ήταν νεκρό ζήτημα σχεδόν σε όλα τα τμήματα φιλοσοφίας των ΗΠΑ... Στα 1983, ο Μαρξ αποτελεί μια ισχυρή, αν και συχνά μη κατονομαζόμενη, επιρροή σε πεδία τόσο ποικίλα, όπως είναι η ηθική και η φιλοσοφία της επιστήμης»²¹. Τα παλιά σχήματα δεν εξαφανίστηκαν βεβαίως· σε σχέση με την παράδοση του Χιουμ και τη θετικιστικά ερμηνευόμενη του Λοκ, η μαρξιστική φιλοσο-

φία ενίοτε περιφρονείται ακόμη και στις μέρες μας²². Όμως η συζήτηση γύρω από το μαρξισμό έχει ξεκινήσει, αντί αυτού να αγνοείται, όπως συνέβαινε προηγουμένως —πράγμα που αποτελεί καινοτομία για την αμερικάνικη και την αγγλική φιλοσοφία. Αυτό δεν εκδηλώνεται μόνο μέσα στην αναλυτική σχολή σκέψης, αλλά επίσης σε διαμάχες σχετικά με τον υλισμό του Μαρξ, στις οποίες η απόπειρα να αποκατασταθεί η διαλεκτική του και να σκεφτεί κανείς μέσα από αυτή²³ έχει γεννήσει αντιπαράθεσεις με το θετικισμό.

Διαφωτισμός Versus Σκοτάδι

Η ευφορία στα τέλη της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90 αρχίζει να φθίνει. Η όψιμη κρίση της αστικής συνείδησης, η οποία ήταν καλυμμένη και έμεινε στο παρασκήνιο εξαιτίας της ευδαίμονος φρενιτίδας που προκάλεσε η θριαμβευτική νίκη επί του σοσιαλισμού, επανέρχεται στο φως. Εμφανίζεται ως μια νέα εμπειρία, αλλά ζωντανεύει μακροχρόνιες παραδόσεις. Οι Botho Strauss και Oswald Spengler, «ο πομπώδης μεταμοντέρνος και ο πρόγονός του, που έμεινε για καιρό βυθισμένος πίσω από τις σκιές», συναντιούνται στον «ύμνο της παρακμής». Μια έκσταση της φθοράς, της αγωνίας και του φόβου γιορτάζει την επιστροφή της, ξαναζώντας την τύπου fin-de-siecle διάθεση της κατάπτωσης, του καταρρέοντος κόσμου, του διαλυόμενου εαυτού. «Η καμπή του αιώνα παρουσιάζεται ως ένα κιγκλίδωμα, και πέρα από αυτό κρύβεται μια ιστορική άβυσσος που παραμονεύει να καταβροχθίσει τη φθαρμένη, φτωχή, και μικρή βάρκα της ανθρωπότητας»²⁴.

Τα συνθήματα του συντηρητικού παροξισμού της παρακμής αντιγράφονται και επαναλαμβάνονται ως επιταγές της μετανεοτερικότητας. Ο Botho Strauss ανακηρύσσει το σάρωμα της διαλεκτικής: «Πρέπει να γίνει: πάρτε την από δω!»²⁵. Απορρίπτει τον ανθρωπισμό και απαιτεί να γυρίσουμε «πίσω στη μη κατανόηση!»²⁶. Αποδοκιμάζει το ψεύδος και τη διαφωτισμική αλαζονεία αυτού που αυτοαποκαλείται «Αριστερά». Υπολήπτεται τη «φαντασία της Δεξιάς» και επαινεί τη Δεξιά για την αντίθεσή της «στον καθολικό κανόνα του παρόντος, ο οποίος θέλει να κλέψει και να ξεφορτώσει από το άτομο όλη την παρουσία ενός αδιαφώτιστου παρελθόντος, αυτού που έχει συμβεί ιστορικά, του μυθικού χρόνου». Ο Botho Strauss συνηγορεί σε μια στάση που θα προσπαθούσε «να αποκαταστήσει την επαφή με τον παρατεταμένο και ακίνητο χρόνο, ... που είναι κατ' ουσίαν βαθιά ανάμνηση και, μ' αυτή την έννοια, μια θρησκευτική ή πρωτοπολιτική απαρχή»²⁷. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ιδέα της παρακμής εξαπλώνεται στον κόσμο της σκέψης των αριστερών διανοουμένων.

«Περνάει βήμα το βήμα από τις γωνίες και τους κύκλους της ακαδημαϊκής Δεξιάς, όπου είχε επιβιώσει παρόλη την ανάκαψη, στη σφαίρα που ακόμη αυτοαποκαλείται Αριστερά... Η απληστία για την ξένη σκέψη μεγαλώνει μαζί με το μίσος γι' αυτό που ήταν προηγουμένως δικό μας. Ένας λύνει τα μάγια του Καμύ και ανακαλύπτει τον Καρλ Σμιτ, του οποίου η έννοια της απόφασης είναι τόσο πολύ πιο κοντά στα “γεγονότα της ζωής”. Ένας άλλος ξεσκεπάζει τους Χορσχάιμερ και Μαρκούζε ως διανοούμενους του σαλονιού, που διασχίζουν το δασάκι περπατώντας αντάμα με το στοχαστή με το ραβδί, Χάιντεγκερ. Ένας τρίτος ειδοποιεί τον Μπλοκ να τα παρατήσει και προσφέρει καταφύγιο στον Γκέχλεν στο “σπίτι μας”»²⁸.

Για τον Ρίτσαρντ Ρόρτυ, τον πλέον σημαίνοντα Αμερικανό οπαδό του φιλοσοφικού μεταμοντερνισμού, η εγκατάλειψη της περιεκτικής θεωρίας, των εννοιών που παλεύουν να συλλάβουν ολότητες της ιστορίας και της κοινωνίας, φαίνεται να είναι επείγουσα αναγκαιότητα, υπόσχεση απελευθέρωσης και διασάφησης στο βασίλειο των ιδεών. Δήθεν στο όνομα των αριστερών διανοουμένων, αλλά στην πραγματικότητα μιλώντας από τη σκοπιά του συντηρητικού φιλελευθερισμού, υποστηρίζει το οριστικό αδύνατο μιας ιστορικής προοπτικής που υπερβαίνει τον καπιταλισμό και βλέπει αναχρονισμό και ματαιότητα στη «ριζοσπαστική κριτική των υπαρχόντων θεσμών». Θέλει να αποβάλει από το επιτρεπόμενο λεξιλόγιο όχι μόνο τον όρο «σοσιαλισμός» αλλά και τις φράσεις «καπιταλιστική οικονομία» και «αστική κουλτούρα». Σύμφωνα με τον Ρόρτυ, ο μαρξισμός απέτυχε ολοσχερώς, μια για πάντα, και δε χρειαζόμαστε κανένα εννοιολογικό του υποκατάστατο. Δεν είναι ούτε απαραίτητο αλλά ούτε και δυνατό να αναπτύξουμε «ένα ευρύ, θεωρητικό πλαίσιο που θα μας δίνει τη δυνατότητα να θέσουμε την κοινωνία μας σε συναρπαστικά νέα συγκείμενα»²⁹. Ούτε καν μια θεώρηση της ιστορίας ως τέτοια. «Ελπίζω πως θα σταματήσουμε να πιστεύουμε ότι, ακόμη κι αν ο Μαρξ έκανε λάθος, εμείς θα πρέπει να συνεχίσουμε την προσπάθεια να κάνουμε το είδος των πραγμάτων που προσπάθησε να κάνει εκείνος... Ελπίζω πως έχει φτάσει ο καιρός που μπορούμε τελικά να απαλλαγούμε από την πεποίθηση, κοινή στον Πλάτωνα και τον Μαρξ, ότι θα πρέπει πράγματι να υπάρχουν μεγάλοι θεωρητικοί τρόποι για να ανακαλύψουμε πώς θα σταματήσουμε την αδικία, σε αντίθεση με μικρούς πειραματικούς τρόπους»³⁰. Επομένως, δεν υπάρχει καμμία άλλη επιλογή από την ποππεριανή «κομματιαστή μηχανική» (piecemeal engineering): θα πρέπει κανείς να είναι ευχαριστημένος με το πεζό και το πραγματιστικό: «Η δίψα μας για κοσμοϊστορικό ρομάντσο — για βαθιές θεωρίες σχετικά με βαθιά αίτια της κοινωνικής αλλαγής» δεν μπορεί να σβήσει: μια τέτοια δίψα θα πρέπει η ίδια να θεωρηθεί, στα πλαίσια αυτής της φιλοσοφίας του μεταμοντερνισμού, ως ύβρις, αποκοτιά, αλαζονεία των αριστερών διανοουμένων, ως μια αδύνατη απαίτηση, μια αμαρτία του πνεύματος.

Εδώ ο Ρόρτυ επικαλείται κυρίως τους περιορισμούς που θέτουν οι θετικιστές στην ικανότητά μας να αποκτήσουμε γνώση. Τονίζοντας τη θετικιστική πλευρά του φιλοσοφικού πραγματισμού, δίνει έμφραση στην εμπειριστική-σχετικιστική εγκατάλειψη των προσπαθειών να συλληφθεί η ολότητα, η ουσία και η ιστορία. Ωστόσο, σε αυτή τη συρρίκνωση της ικανότητας για απόκτηση γνώσης, ο θετικισμός συναντιέται με τη *Lebensphilosophie*: η σκέψη του μεταμοντερνισμού αντιπροσωπεύει και ριζοσπαστικοποιεί τα συμπεράσματα και των δύο ρευμάτων, δίνοντας προτεραιότητα στη *Lebensphilosophie*. Ο Ρόρτυ δεν είναι πρόθυμος να αποδεχτεί το εύρος της χαϊντεγκεριανής θεώρησης της τεχνολογικής κοινωνίας: δεν εγκρίνει την αντικατάσταση της «χαϊντεγκεριανής κενότητας» από τη «μαρξιστική κενότητα»³¹. Αλλά η φιλοσοφία του αποτελεί τη συνάρθρωση των Τζαίμς, Ντιούι και Βιτγκενστάιν με τους Νίτσε και Χάιντεγκερ³². Η εγκατάλειψη της (grand) «μεγάλης θεωρίας», ο αναθεματισμός της γνώσης του όλου, ο «αποχαιρετισμός στις αρχές»³³, είναι κοντά στις διαφορετικές εκδοχές του μεταμοντερνισμού — είτε πρόκειται γι' αυτές του Ρόρτυ ή του Λυοτάρ, είτε αυτές του Μαρκάρ ή του Βάττιμο. Αποτελεί μια παράδοξη δήλωση υποταγής στο μαρξισμό, ότι η αναγγελία του θανάτου του είναι συνδεδεμένη με την αποκήρυξη του ορθολογικού φιλοσοφείν σχετικά με την πραγματικότητα της φύσης και της κοινωνίας, και σχετικά με την

ιστορία και τη γνώση ενγένει. Αν και ο Ρόρτν θέλει να πει ότι αυτή η διπλή ρήξη —η αναγγελία πως ο Μαρξ έχει πεθάνει και πως η επιδίωξη μεγάλων φιλοσοφιών είναι φρούδα, μάταιη και κενή— φέρνει νέο φως και αποδεσμεύει το ελεύθερο σκέπτεσθαι. Στην πραγματικότητα, αυτή είναι ένα σημάδι πνευματικού σκότους, που βαθαίνει όλο και περισσότερο.

Ο μαρξισμός και η υλιστική διαλεκτική του φιλοσοφία αποδεικνύεται πως αποτελούν αντίβαρο στο πνευματικό σκοτάδι, καθιστώντας δυνατή, μέσω της κοινωνικής ανάλυσης, μια κατανόηση των λόγων και των κινήτρων που οδηγούν στο θρυμματισμό του όλου (*des Ganzen*) μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση. Αντικειμενικά φαινόμενα μεταμορφώνονται και απολυτοποιούνται μέσα στο μεταμοντέρνο όραμα της μυθοποιημένης παρακμής. Ακόμα και το «πνευματικό σκοτάδι» —με τους κοινωνικούς και ιστορικούς προσδιορισμούς του, τη μεταβατικότητα του, τη δυσκολία της δυνατότητας να ξεπεραστεί και τη διαρκώς επαναλαμβανόμενη επιμονή του, συμπεριλαμβανομένης και αυτής ακόμη της ιδεολογίας του θρυμματισμού του όλου— μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως φως της ορθολογικής σκέψης, και μπορεί να συλληφθεί μόνο από τη σκοπιά της ολότητας. Η υλιστική διαλεκτική ως αντίβαρο στο αυξανόμενο πνευματικό σκοτάδι συνεχίζει —με το νόημα της χεγκελιανής έννοιας της *Aufhebung*— την ιστορία του προ-μαρξιστικού ορθολογικού φιλοσοφείν· η συνέχεια απαιτεί πάνω απ' όλα να εργαστεί κανείς πάνω σε αυτή την ιστορία αποβλέποντας στην απόκτηση θεωρητικής γνώσης. Η *Aufhebung* είναι μια ανολοκλήρωτη πορεία αμοιβαίας επερώτησης, ενώ ταυτόχρονα διαφυλάττει την εσωτερική αξία των ιστορικών μορφών της φιλοσοφίας.

Παρά το εύρος και την πυκνότητά της, η ζοφερή νύχτα του πνευματικού σκότους δεν μπορεί να τυλίξει ολοσχερώς τον ορίζοντα των ιδεών. Μέσα από τις επεξεργασίες της επιστημονικής γνώσης αναδύονται φιλοσοφικές εκκινήσεις και εσχάτως αναγνωρισμένες ανάγκες, που έρχονται σε σύγκρουση με την απόρριψη των περιεκτικών θεωριών. Οι τρόποι σκέψης που χαρακτηρίζουν τον επιστημονικό ρεαλισμό, ο υλισμός που ξαναπροβάλλει μέσα σε αυτόν και η αναζήτηση της ορθολογικής διαλεκτικής εμποδίζουν το πνευματικό σκοτάδι να γίνει καθολικό και αναζωογονούνται παρόλο αυτό το σκοτάδι. Η πνευματική στάση, που επιδιώκει να εμποδίσει την εξαφάνιση του Διαφωτισμού, επιμένει στη δική της ζωτικότητα και σημαντικότητα για το παρόν. Αρνείται να παραδώσει σε έναν αντι-Διαφωτισμό τις καίριες ιδέες του Διαφωτισμού περί ορθού λόγου και ιστορίας. Σύμφωνα με τον Jurgen Kocka, «η λέξη “Διαφωτισμός” συχνά σημαίνει περισσότερα πράγματα απ' ό,τι απλώς ένα πνευματικό κίνημα του δέκατου όγδοου αιώνα, και περισσότερα κι από την ίδια την εποχή αυτή. Εάν αποσυνδέσουμε το Διαφωτισμό από τη συγκεκριμένη του ιστορική σύναψη, θα μπορούσαμε να τον περιγράψουμε μάλλον ως αφετηριακό σημείο της σκέψης, ως μια βασική στάση που χαρακτηρίζεται από τη δημόσια κριτική, την αυτόνομη χρήση του ορθού λόγου, καθώς και από τις προσπάθειες για χειραφέτηση και εμπιστοσύνη στην ικανότητα του ανθρώπου να διαμορφώσει ο ίδιος το πεπρωμένο του»³⁴. Ο Kocka αντικρούει την εχθρότητα των μεταμοντερνιστών σε αυτές τις ιδέες του Διαφωτισμού· υποστηρίζει ότι η ιστοριογραφία οφείλει να είναι προσανατολισμένη προς ένα θεωρητικό πλαίσιο και απορρίπτει τη νεοσυντηρητική τάση. Η προέλευση της μαρξιστικής φιλοσοφίας είναι ιστορικά δεμένη με το Διαφωτισμό και, από κοινού με τα σημερινά διαφωτισμικά ρεύματα, εναντιώνεται στο ογκούμενο πνευματικό σκοτάδι, παρότι τρέχουσες διαφωτισμικές αποφάνσεις κρατούν τις αποστάσεις τους από το μαρξισμό, δηλαδή έχουν επιφυλάξεις σχετικά με κάποιες πλευρές του.

Κρίση και αυτο-εξέταση

Στα 1913, στο όργανο του γερμανικού συντηρητικού εθνικιστικού κινήματος *Preussische Jahrbucher*, ο Ferdinand Jakob Schmidt δημοσίευσε ένα κείμενο, «Χέγκελ και Μαρξ», με αφορμή το βιβλίο του Johann Plenge *Μαρξ και Χέγκελ* (1911). Ενώ έγραφε ενάντια στον Μαρξ και το μαρξισμό, ο Schmidt ωστόσο αναγνώριζε την ύπαρξη της φιλοσοφίας του Μαρξ και την κεντρική της θέση μέσα στην πνευματική σκηνή του καιρού του, καθώς και το ιδιόμορφο κύρος της ως μιας φιλοσοφίας με το μεγάλο τρόπο και ως *μιας φιλοσοφίας που κινεί τον κόσμο*. «Ο Μαρξ δεν ήταν ένας φιλόσοφος του σπουδαστηρίου· ήταν αρκετά ανατροπέας, επαναστάτης, φανατικός για να είναι τέτοιος φιλόσοφος, αλλά παρόλα αυτά παραμένει ο μόνος μετά τον Χέγκελ ο οποίος, για καλό ή για κακό, έχει κάνει φιλοσοφία με “μεγάλο τρόπο”, δηλαδή ως μια φιλοσοφία που κινεί τον κόσμο»³⁵. τον καιρό που τα έγραφε αυτά ο Schmidt, η διάθεση του *din-de-siecle* δεν είχε ακόμα παρέλθει. Η υπόθεση ότι ο μαρξισμός βρισκόταν σε κρίση, όπως το είχαν αναγγείλει στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα οι Masaryk και Σορέλ, εξακολουθούσε να κάνει αξιοσημείωτη εντύπωση. Και η νεο-καντιανή ερμηνεία του Μαρξ, η οποία αμφισβητούσε την υπόσταση ενός φιλοσοφικού περιεχομένου στο μαρξισμό, βρισκόταν σε άνοδο. Έτσι, ήταν ακόμη πιο σημαντικό ότι ο Schmidt κατέθετε την παρατήρησή του πως η φιλοσοφία του Μαρξ είχε ιστορική σημασία για μια ολόκληρη εποχή και κατείχε μια πνευματική δύναμη που μπορούσε να κινήσει τον κόσμο. Είναι βέβαια αλήθεια ότι, μέσα σε ένα χρόνο, μετά την αρχή του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, το μαρξιστικό εργατικό κίνημα έπεσε σε κρίση και φθορά. Αλλά άραγε αυτό αποδεικνύει ότι η παρατήρηση που αναφέρθηκε πιο πάνω ήταν ψευδής; Η δύναμη της φιλοσοφίας του Μαρξ να κινεί τον κόσμο υποχώρησε για μια περίοδο στα επίπεδα της δυνητικότητας, για να ανυψωθεί όμως εκ νέου σθεναρά στα 1917. Η έκταση των ιστορικών διακυμάνσεων είναι άλλοτε μεγαλύτερη και άλλοτε μικρότερη· οι φάσεις κατά την τροποποίηση των καταστάσεων μπορεί να είναι —και πράγματι είναι— καθυστερημένες· το μαρξιστικό εργατικό κίνημα μπορεί να υποστεί περισσότερες και μεγαλύτερες ήττες. Καθώς εκτυλίσσονται αυτές οι καταστάσεις, η πορεία της διαλεκτικής της δυνητικότητας και της πραγμάτωσης της δύναμης της φιλοσοφίας του Μαρξ να κινεί τον κόσμο, αλλάζει· ωστόσο η διαλεκτική και των δύο αυτών στιγμών και περιόδων δεν ακυρώνεται και δεν πρόκειται να ακυρωθεί.

Η προσωρινή απώλεια σε ό,τι αφορά την αποτελεσματικότητα της μαρξιστικής φιλοσοφίας στην πράξη και η υποχώρηση της δύναμής της για μετασχηματισμό της κοινωνίας στο επίπεδο της δυνητικότητας προηγήθηκαν της κατάρρευσης του σοσιαλισμού και της αποσύνθεσης του μαρξιστικού εργατικού κινήματος. Αυτή έλαβε χώρα στην πορεία της προσπάθειας για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό και έγινε κυρίαρχο χαρακτηριστικό της κατάστασης του μαρξισμού σ' αυτό το πλαίσιο. Αυτό το χαρακτηριστικό απέρρευσε από μια μακρόχρονη και άνιση πορεία που τη διέσχισαν τάσεις ματαιώσης, παρά την επίτευξη σοβαρού φιλοσοφικού έργου. Η ήττα του σοσιαλισμού έφερε αυτή την πορεία σε μια κατάληξη. Αποκάλυψε την απώλεια, συνέτριψε τις περί αντιθέτου διακηρύξεις, τις κομπές φράσεις και τις κατανοητές ψευδαισθήσεις εκείνων που ενέχονταν σε αυτή την πορεία. Αυτή η προσωρινή απώλεια της αποτελεσματικότητας δεν ήταν συνέπεια του φιλοσοφικού περιε-

χομένου της υλιστικής διαλεκτικής αλλά της ανιστορικής-πραγματιστικής της υλοποίησης, η οποία υποβάθμισε τη φιλοσοφία του μαρξισμού σε *ancilla politicae* (θεραπεινίδα της πολιτικής) και διέλυσε τη σύνδεσή της με την πράξη, δηλαδή με το μέλημα εκείνο που τόσο υπερβολικά τονιζόταν στα πλαίσια της ανιστορικής-πραγματιστικής στάσης. Αυτό τεκμηριώνεται από την απόσταση που υπήρχε ανάμεσα στο αυξανόμενο ενδιαφέροντων μη μαρξιστών για τα θεωρητικά περιεχόμενα του μαρξισμού και της φιλοσοφίας του, αφενός, και στη μειούμενη ελκτική δύναμη του μαρξισμού ως οδηγητικής αρχής για δράση, κοινωνική οργάνωση και διακυβέρνηση, αφετέρου³⁶.

Η συμμετοχή του φιλοσοφικού στοχασμού στην κάθαρση του μαρξιστικού κινήματος έχει καθυστερήσει εδώ και καιρό. Ο Μπρεχτ, ένας μαρξιστής που συνειδητοποίησε από νωρίς ότι μια τέτοια κάθαρση ήταν αναπόφευκτη, πίστευε κατά τη δεκαετία του 1930 ότι ήταν απαραίτητο «να διαλυθεί όλη η πίστη στα λόγια, όλοι οι σχολαστικισμοί, όλες οι μυστικές διδασκαλίες, όλη η καταποσσύνη, η οίηση —όλη αυτή η υπεροψία που ήταν ακατάλληλη μπροστά στην πραγματική κατάσταση, η οποία απαιτούσε να εγκαταλείψει κανείς όλες τις εκκλήσεις για “πίστη” και να περάσει στην απόδειξη»³⁷. Συμμετέχοντας στην αυστηρή κριτική της πρώτης απόπειρας για προσέγγιση του σοσιαλισμού, η υλιστική-διαλεκτική φιλοσοφία επιτελεί επίσης μια αυτο-εξέταση της δικής της κατάστασης. Η υιοθέτηση οιονεί θρησκευτικών γνωρισμάτων· η αποδοχή και η παρουσίαση φιλοσοφικών θέσεων σαν να ήταν άρθρα πίστεως· η πεισματική προσκόλληση στο δογματισμό, που είχε τόσο καιρό πριν χλευάσει ο Χέγκελ, ως την τάση δηλαδή να αναχθούν οι φιλοσοφικές σκέψεις σε μία και μοναδική πρόταση, αδιαφορώντας για το μονοπάτι της γνώσης που οδηγεί σε αυτές και για το διαλεκτικό-συστηματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ανευρίσκονται· η υποτιθέμενη προτεραιότητα του εγχειριδίου έναντι της θεωρίας· η εξήγηση της διαλεκτικής με έναν τρόπο όπου χάνεται η διαλεκτική κίνηση της σκέψης —οι συναρπαστικές, γοητευτικές, δραματικές και χιουμοριστικές³⁸ στιγμές, που είναι εγγενείς στη διαλεκτική· η αποστροφή για τον κριτικό αναστοχασμό, ο οποίος, σύμφωνα με το αγαπημένο ρητό του Μαρξ «*De omnibus dubitandum*» (να αμφισβητείς τα πάντα), περιλαμβάνει επίσης θεωρήματα της μαρξιστικής φιλοσοφίας κατά τους διερευνητικούς στοχασμούς, τις συσχετίσεις και τα παράγωγά της, και ο οποίος αναγνωρίζει χάσματα και ανακολουθίες μέσα στο ίδιο του το εννοιολογικό πλαίσιο ή την έκθεση· η απροθυμία να συζητηθούν θέματα που δεν είχαν γίνει μέχρι στιγμής αντικείμενο πραγμάτευσης, καθώς και προβλήματα και παρατηρήσεις που δεν ήταν ενσωματωμένες στο εγχειρίδιο —όλα αυτά οδήγησαν στη δυσφήμιση της φιλοσοφίας του μαρξισμού, στην εγκατάλειψη της μαρξιστικής διαλεκτικής και, κατά τα φαινόμενα, εγγυήθηκαν τη συνθηκολόγησή του με το θετικισμό και τη *Lebensphilosophie*. Η απαλλαγή από αυτές τις συνέπειες μιας ανιστορικής-πραγματιστικής υλοποίησης, συμπεριλαμβανομένων όλων των ασυνείδητων και ακούσιων υποπροϊόντων της, θα περιλαμβάνει τις απαιτήσεις και επιταγές της υλιστικής διαλεκτικής και την προσπάθεια να ανακτηθεί η δύναμη της μαρξιστικής φιλοσοφίας να κινεί τον κόσμο.

Αλλά αντί να καθησυχάζεται μέσω της φιλισταϊκής αυτοϊκανοποίησης, της βασιζόμενης στην κενότητα και την κοινοτοπία ή τη ρηχή ματαιοδοξία και την αποχαυνωτική ανία, στην υλιστική διαλεκτική του Μαρξ δεσπόζει ένα είδος φαιστικού ανικανοποίητου παλέματος:

Dass ich erkenne, was die Welt
Im Innersten zusammenhält,
Schau alle Wirkenskraft und Samen
Und tu nicht mehr in Worten kramen.

[Να γνωρίσω τι/βαθιά τον κόσμο συγκρατεί./κάθε αφορμή και σπόρο ν' αντικρίσω/ και
κούφια λόγια πια να μην πουλήσω]³⁹

Η διαλεκτική, από τον Ηράκλειτο έως τον Πρόκλο μέσω του Πλάτωνα, από τον Νικόλαο της Κούζα έως τους Χέγκελ και Μαξ μέσω των Λάιμπνιτς, Ντιντερό και Ντεκάμπ, ήταν και εξακολουθεί να είναι η ανακάλυψη του κρυμμένου, το μονοπάτι και η έκβαση μιας προσπάθειας της σκέψης να διεισδύσει στην επιφάνεια των φαινομένων, ο αντίπαλος του τετριμμένου, του συνηθισμένου, του προφανούς και του ψηλαφητού.

Η διαλεκτική της ταυτότητας και της ανανέωσης

Η κατευθυντήρια ιδέα του Χέγκελ έθετε την ορθολογική-διαλεκτική φιλοσοφία σε αντίθεση προς την ανορθολογική «έπαρση με το αιώνιο, το καθγιασμένο, το άπειρο», η οποία περιστρέφεται γύρω από τα άμφια ενός ιερέα. αποκάλυπτε επίσης τη φιλοσοφική ακυρότητα της εξύμνησης του κοινού νου, που έρχεται ντυμένος τη σπιτική ρόμπα. Αυτή η χεγκελιανή ιδέα λίγο δικαιώνει την αποκήρυξη της γνώσης του όλου στην οποία προβαίνει το σημεινικό *Zeitgeist* ή την τέρψη του μπροστά στην υποτιθέμενη αδυναμία της ορθολογικότητας.

«Wahre Gedanken und wissenschaftlich Einsicht ist nur durch die Arbeit des Begriffs zu gewinnen. Er allein kann die Allgemeinheit des Wissens hervorbringen, welche weder die gemeine Unbestimmtheit und Durftigkeit des gemeinen Menschenverstands, sondern gebildete und vollständige Erkenntnis, noch die ungemeine Allgemeinheit der durch Tragheit und Eigendunkel von Genie sich verderbenden Anlage der Vernunft, sondern die zu ihrer einheimischen Form gediehene Wahrheit [ist] —welche fähig ist, das Wigentum aller selbstbewissten Vernunft zu sein» [«Αληθή διανοήματα και επιστημονική σκέψη μπορούν να προσκτώνται μόνο μέσω της εργασίας της έννοιας. Αυτή μόνο μπορεί να παράγει την καθολικότητα της γνώσης, η οποία δεν είναι η κοινή αοριστία και ένδεια του κοινού νου αλλά το πλήρως ανεπτυγμένο και ολοκληρωμένο γνωρίζει, μηδέ η ασυνήθης καθολικότητα του Λόγου, του οποίου η επιδεξιότητα καταστρέφεται από τη νωθρότητα και την υπεροψία της ευφυΐας, αλλά η αλήθεια που έφτασε στην αυθεντικά ώριμη μορφή της — αλήθεια που έχει την επιδεξιότητα να είναι κτήμα παντός αυτοσυνείδητου Λόγου»].⁴⁰

Η υλιστική διαλεκτική διατηρεί αυτή τη χεγκελιανή ιδέα, εννοιολογώντας την όχι ως το δημιουργό της πραγματικότητας αλλά ως τη διαμεσολαβημένη, μη μηχανιστική, διαλεκτική-ιστορική, ενεργό της αντανάκλαση. Επιβεβαιώνει αυτή την ιδέα στο δικό της έργο, παλεύοντας για μια αλλαγή στη μορφή της μαρξιστικής φιλοσοφίας. Αυτός ο τρόπος σκέψης, που βρίσκεται σε εξέλιξη, εκδηλώνεται μέσα σε μια ποικιλία ερευνών, πρωτοβουλιών και εννοιών· αυτές δε συγκροτούν, ωστόσο, ένα άθροισμα φιλοσοφικών μαρξισμών είτε «μεταφιλοσοφικών μαρξισμών», οι οποίοι αρνούνται τη φιλοσοφία και κινούνται μάλλον εντός της διαλεκτικής της ταυτότητας και της ανανέωσης της μαρξιστικής φιλοσοφικής θεωρίας.

Η αναγκαιότητα επεξεργασίας της νέας μορφής της υλιστικής διαλεκτικής, τα πρώτα βήματα της οποίας προέρχονται από τη μελέτη του Λένιν πάνω στον Χέγκελ, δεν προκύπτει από μια αποτυχία των προηγούμενων μορφών αυτής της φιλοσοφίας, που η ταυτότητά της διατηρείται μέσα στην αλλαγή, και στη βάση της αλλαγής, στα πλαίσια αυτού που συλλαμβάνεται ως *ιστορικότητα της φιλοσοφικής θεωρίας του μαρξισμού*. Εφόσον η αλλαγή της μορφής είναι μια τροποποίηση του περιεχομένου, η αναγκαιότητα να την επιχειρήσουμε πηγάζει από την ανάπτυξη της σχέσης της με την πράξη, από τη συνολική εξέλιξη της φιλοσοφίας, από τη λογική της ιστορίας και της θεωρίας της ίδιας της μαρξιστικής φιλοσοφίας.

Η εργασία πάνω στη φιλοσοφία του μαρξισμού σήμερα βρίσκεται σε μια φάση νέου ξεκινήματος, τόσο με την έννοια της ανάκτησης της συνέχειας της σκέψης της υλιστικής διαλεκτικής και της επιμονής στο συστηματικό της όλο, όσο και με την έννοια του κριτικού αναστοχασμού πάνω στην ιστορία της και μιας νέας απαρχής για ένα νέο κύμα του σοσιαλισμού. Αυτό το νέο ξεκίνημα δεν υποδηλώνει ούτε μια αναπόφευκτη ρήξη μέσα στις πνευματικές βιογραφίες των μαρξιστών φιλοσόφων ούτε μια τομή μέσα στη θεωρητική ιστορία της μαρξιστικής φιλοσοφίας. το νέο ξεκίνημα είναι μια συνέπεια της μεταβληθείσας κατάστασης του μαρξισμού και της φιλοσοφίας του, καθώς και της τροποποιημένης διάταξης των δυνάμεων και των κινημάτων που προσανατολίζονταν προς αυτόν, ενίοτε με έναν αντιφατικό τρόπο, μέσα σε ένα αμάλγαμα σοβαρής δέσμευσης και ρητορικών δηλώσεων, και των δυνάμεων και κινημάτων προς τα οποία προσανατολιζόταν ο μαρξισμός. Διαφορετικά θέματα και ζητήματα προβάλλουν και ξεδιπλώνονται σε αυτό το νέο ξεκίνημα: ιστορικές-κριτικές έρευνες και πολιτικο-οικονομικές αναλύσεις· περιγράμματα της ιστορίας του σοσιαλισμού ως κινήματος και ως κοινωνικού μετασχηματισμού· προβολές του μέλλοντος του σοσιαλισμού· προσπάθειες επανεξέτασης του κατηγορηματικού πλαισίου για την κατανόηση του καπιταλισμού· και στοχασμοί πάνω σε στοιχεία των πολιτικών εννοιών του μαρξισμού και των μεταξύ τους σχέσεων. Η εργασία πάνω στην υλιστική διαλεκτική, πάνω στην αλλαγή της μορφής της, είναι μια από τις θεμελιώδεις δυνατότητες του νέου ξεκινήματος. προσδίδει επίσης υπόσταση σε άλλα στοιχεία και δυνατότητες του νέου ξεκινήματος. Ο Heilbroner, όχι μαρξιστής ο ίδιος αλλά ωστόσο συμπαθών το μαρξισμό, υποστήριξε πως «[βλέπει] το μαρξισμό να ενσαρκώνει την υπόσχεση μιας μεγάλης σύνθεσης της ανθρώπινης νόησης — μιας σύνθεσης που ξεκινάει από μια βασική φιλοσοφική οπτική, προχωράει στο να εφαρμόσει αυτή την οπτική στην ερμηνεία της ιστορίας, κατόπιν κινείται προς μια ανάλυση του παρόντος ως δράσης ιστορικών δυνάμεων μέσα στην υπάρχουσα κοινωνική τάξη και κορυφώνεται σε έναν προσανατολισμό προς το μέλλον, που συνεχίζει τη γραμμή της ανάλυσης σε μια αδιάρρηκτη τροχιά δράσης. Πολύ λίγοι, μόνο μαρξιστές, έχουν προσπαθήσει να αρθρώσουν ή να διατυπώσουν αυτό το τεράστιο σχέδιο. αλλά η δυνατότητα υπολανθάνει στο υπόβαθρο της μαρξιστικής σκέψης ως μια συνέπεια της ακολουθίας των κεντρικών ιδεών της»⁴¹.

Η υλιστική διαλεκτική παρέχει μια βάση γι' αυτή τη σύνθεση και την εξυφαίνει.

Σήμερα έχει ιδιαίτερη σημασία να διερευνήσουμε το μαρξισμό στη φιλοσοφία και τη φιλοσοφία στο μαρξισμό. Η ενθύμηση της ιστορικής εμπειρίας, της πνευματικής ικανότητας της μαρξιστικής φιλοσοφίας να κινεί τον κόσμο, δεν είναι μια υπόδειξη για θλίψη ή νοσταλγία. Η επανάκτηση και το ξεδίπλωμα αυτής της ικανότητας, του κύρους μιας φιλοσο-

φίας που κινεί τον κόσμο, θα έλθει μόνο μέσα από μια διαπλοκή της θεωρητικής ενόρασης και της επιστημονικής κατανόησης με την κοινωνικο-ιστορική γνώση η οποία αποκτάται στους ταξικούς αγώνες και στη δράση, που στοχεύουν στο μετασχηματισμό της κοινωνίας. Οι εποχές της εξασθένησης ανοίγουν νέες προοπτικές για την ανάκτηση του πνευματικού και πρακτικού σθένους. Η υλιστική διαλεκτική διατηρεί την ικανότητά της για μια φιλοσοφία που κινεί στον κόσμο μέσω της εργασίας της έννοιας, μιας εργασίας που είναι σιωπηλή και φλογερή, παθιασμένη και χαρούμενη.

Μετάφραση: Χρυσούλα Μητσοπούλου

Σημειώσεις

1. Στο Walter Euchner, *Zeitschrift für Philosophische Forschung* 47, v. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1993): 155 κ.ε. Η Solange Mercier-Josa επίσης προβάλλει έντονες ενστάσεις σε αυτή τη μεταχείριση του Μαξ σαν «ψόφιου σκύλου». Πρβ. S. Mercier-Josa, «Faut-il traiter Marx en “chien crevé”?», *Les Etudes philosophiques* (1992): 55 κ.ε.

2. Karl Marx, *Capital* (Chicago: Charles H. Kerr, 1926), 1:837.

3. Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, στο Karl Marx and Frederick Engels, *Collected Works* (New York: International, 1979). ii:106-107. Αυτό το απόσπασμα από την ελλην. έκδοση, *Η 18η Μπρουμεαίω του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, μετ. φ. Φωτίου, 1982, σ. 21.

4. Στη δεκαετία του 1970 ο John McMurtry δήλωνε: «Ο οποιοσδήποτε σοβαρός ερευνητής της σκέψης του Μαξ, επομένως, δεν μπορεί παρά να σαστίσει μπροστά στην κατάσταση στην οποία έχει βρεθεί. Από τη μια πλευρά, τα κείμενα για τα οποία ενδιαφέρεται λέγεται πως βρίθουν εννοιολογικής σύγχυσης, ενώ, από την άλλη πλευρά, δε φαίνεται να υπάρχει κανένα τέλος των προβλημάτων που συνδέονται με τις θεμελιώδεις θέσεις και κατηγορίες του συστήματός του. Έτσι, θα μπορούσε κανείς να συγχωρεθεί για το ότι, καθώς προσεγγίζει τη θεωρία του, αισθάνεται κάπως σαν εργάτης στον Πύργο της Βαβέλ. Σύγχυση παρουσιάζεται παντού». John McMurtry, *The Structure of Marx's World-View* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978), 5 κ.ε.

5. Karl Lowith, «Hegel-Renaissance?» στο *Sämtliche Schriften* (Stuttgart: Metzler, 1988), 5:244.

6. J.N. Findlay, «The Contemporary Relevance of Hegel» στο *Language, Mind, and Value* (London: Allen and Unwin, 1963), 226.

7. Χαρακτηριστικό αυτής της στάσης είναι ένα απόφθεγμα του A.J. Ayer: «Όσο για τη μαρξιστική φιλοσοφία, δεν υπάρχει»· παρατίθεται στο McMurtry, *The Structure of Marx's World-View*, 6. «Είναι αλήθεια πως οι Μαξ και Ένγκελς είχαν επιχειρήσει να “γυρίσουν τον Χέγκελ με το κεφάλι προς τα πάνω”, διατηρώντας τη διαλεκτική του, ενώ θα μετέτρεπαν τον ιδεαλισμό του σε υλισμό, αλλά οι απόψεις τους είχαν μικρό αντίκτυπο στο φιλοσοφικό κόσμο και από τους οπαδούς τους μόνο ο Ρώσος Πλεχάνωφ... παρήγαγε φιλοσοφικό έργο μιας κάποιας σημασίας». A.J. Ayer, *Philosophy in the Twentieth Century* (New York: Random House, 1984), 19. Με αυτόν τον τρόπο ξεμπέδωσε ο Ayer με τη φιλοσοφία του μαρξισμού κατά τον εικοστό αιώνα.

8. Πρβ. inter alia B. Waldenfels et al., επιμ., *Phänomenologie und Marxismus*, τ. 1-4, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977)· M. Henry, *Marx*, τ. 1-2 (Paris: Gallimard, 1976)· Enzo Paci, *Funzione della Scienze e Significato dell'Uomo* (Milan: Il Saggiatore, 1963) Enzo Paci, «A Proposito di fenomenologia e marxismo», *Aut Aut*, v. 127 (1972)· Roslyn W. Bologh, *Dialectical Phenomenology: Marx's Method* (Boston: Routledge, 1979).

9. Πρβ. inter alia H. Ebeling and L. Lutkehaus, επιμ., *Schopenhauer und Marx, Philosophie des Elends — Elend der Philosophie?* (Frankfurt am Main: Anton Hain, 1980)· G. Duncan, *Marx and Mill — Two Views of Social conflict and Social Harmony* (Cambridge: Cambridge University, 1973)· R. Grim and J. Hermand, επιμ., *Karl Marx und Friedrich Nietzsche* (Königstein: Athenaeum Verlag, 1978).

10. Πρβ. Karl Löwith, *Max Weber und Karl Marx*, στο *Sämtliche Schriften* (Stuttgart: Metzler, 1988), 5:324 κ.ε.

11. W. Hennis, *Max Webers Fragestellung Studien zur Biographie des Werkes* (Tubingen: J.C. Mohr [Paul Siebeck], 1987), 107.

12. Ibid., 181.
13. Πqβ. Karl R. Popper, «Philosophy of Science: A Personal Report», στο *British Philosophers in the Mid-Century, a Cambridge Symposium*, επιμ. C.A. Mace (London: Allen and Unwin, 1957). Βλ. επίσης Karl Popper, *Unended Quest: An Intellectual Autobiography* (London: 1976).
14. Lucien Goldmann, *Lukacs et Heidegger, Fragments posthums établis et présentés par Y. Ishaghpour* (Paris: Denoël Gonthier, 1973). Η άποψη του Goldmann είναι αμφιλεγόμενη και ευρέως αμφισβητούμενη.
15. F. Balbo, «Filosofia dopo Marx», *Rivista di filosofia* (1949): 27. Πqβ. επίσης Norberto Bobbio, «La filosofia prima di Marx», *Rivista di filosofia* (1950): 85. Πqβ. επίσης την απάντηση του Bobbio, στο «Filosofia dopo Marx significa uscita dal razionalismo», *Rivista di filosofia* (1950): 89 κ.ε.
16. Jean-Paul Sartre, «Questions de méthode», *Les Temps Modernes* (1957): 341.
17. Πqβ. J.M. Benoist, *Marx est mort* (Paris: Gallimard, 1970).
18. «Ενώ ο μαρξισμός είναι στην πραγματικότητα ατελής και μη ικανοποιητικός, ο αντι-μαρξισμός, που συχνά έχει ένα αριστερό πρόσωπο, χρησιμοποιείται ως άλλοθι για τους χειρότερους συντηρητισμούς. Δεν ανταλλάσσει κανείς ένα μονόφθαλμο άλογο με ένα τυφλό ψωράλογο». D. Lindenberg, *Le marxisme introuvable* (Paris: Galmann-Levy 1975), 245.
19. M. Kelly, *Modern French Marxism* (Oxford: B. Blackwell, 1982), 225.
20. E. Sprinzak, «The Student Movement: Marxism as Symbolic Action», στο *Varieties of Marxism*, επιμ. Shlomo Avineri (Dordrecht: Kluwer, 1977), 373. Σε αυτό το δοκίμιο ο Sprinzak αποφαινεται: «Το φαινόμενο της επανα-μαρξοποίησης είναι πράγματι αξιοσημείωτο, επειδή ήρθε ως ολοκληρωτική έκπληξη για πολλούς διανοούμενους και κοινωνικούς επιστήμονες, οι οποίοι μιλούσαν με μεγάλη σιγουριά από τις αρχές της δεκαετίας του '50 για το "τέλος" ή την "παράκμυ" της ιδεολογίας». Πqβ. επίσης K. Megill, «The Appeal of Marxism in the United States», στο *For Struik: Scientific, Historical and Political Essays in Honor of Dirk J. Struik*, επιμ. R.S. Cohen et al. (Dordrecht and Boston: D. Reidel, 1974), 566 κ.ε.
21. R.W. Miller, «Marx in analytic Philosophy: The Story of a Rebirth», *Social Science Quarterly* 66, v. 4 (1985): 846.
22. Πqβ. Anthony Flew, «Communism: the Philosophical Foundations», *Philosophy* 66 (1991): 269 κ.ε.
23. Πqβ. inter alia D.H. Ruben, *Marxism and Materialism: A Study in Marxist Theory of Knowledge* (Atlantic Highlands, NJ: Humanities, 1977)· J. Mepham and D.H. Ruben, eds., *Issues in Marxist Philosophy 1, Dialectics and Method* (Atlantic highlands, NJ: Humanities, 1979)· J. Mepham and D.H. Ruben, eds., *Issues in Marxist Philosophy 1, Dialectics and Method* (Atlantic highlands, NJ: Humanities, 1979)· R. Norman and S. Sayers, *Hegel, Marx and Dialectic: A Debate* (Atlantic Highlands, NJ: Humanities, 1980)· S. Sayers, *Reality and Reason: Dialectic and the Theory of Knowledge* (Oxford: Blackwell, 1985)· R. Bhaskar, *Scientific Realism and Human Emancipation* (London: Verso, 1986)· R. Levins and R. Lewontin, *The Dialectical Biologist* (Cambridge, MA: Harvard University, 1985)· Graham Priest, *In Contradiction: Study of the Transconsistent* (Dordrecht: Nijhoff, 1987)· G. Priest, «Dialectic and Dialetheic», *Science and Society* 53 (Winter 1989-1990): 388-415· T. Smith, «Analytical Marxism and Marx's Systematic Dialectical theory», *Man and World* 23 (1990): 321 κ.ε.· S. Sayers, «Marxism and the Dialectical Method, a Critique of G.A. Cohen», στο *Socialism, Feminism and Philosophy: a Radical Philosophy Reader*, επιμ. S. Sayers and P. Osborne (London: 1990), 140 κ.ε.
24. A. Kilb, «Anschwellende Geistesfinsternis», *Die Zeit*, v. 14 (1993): 57.
25. Παράτίθεται στο *Strauss lesen*, επιμ. M. Radix (Munich: hauser, 1987), 15.
26. Botho Strauss, *Fragmente der Undeutlichkeit* (Munich: Hauser, 1989), 50.
27. Botho Strauss, «Anschwellender Bockgesang», *Der Spiegel*, 47, v. 6 (1993): 204.
28. Kilb, *Anschwellende Geistesfinsternis*, 57.
29. Richard Rorty, «The Intellectuals and the End of Socialism», *The Yale Review* 80 (Απριλίου 1992): 4 κ.ε.
30. Ibid., 5.
31. Ibid., 15.
32. Πqβ. Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1979)· Rorty, *Consequences of Pragmatism-Essays: 1972-1980* (Minneapolis: University of Minnesota, 1982).
33. Πqβλ. O. Marquard, *Abschied vom Principiellen* (Stuttgart: 1982).
34. Jurgen Kocka, *Geschichte und Aufklärung. Aufsätze* (Gottingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1989), 141.
35. F.J. Schmidt, «Hegel und Marx», *Preussische Jahrbücher* 151 (March 1913): 417.
36. Πqβ. Hans Heinz Holz, «The Downfall and Future of Socialism», *Nature, Society and Thought* 5, v. 3 (1992): 88.

37. Bertolt Brecht, *Marxistische Studien 1926 bis 1939*, στο *Gesammelte Werke* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982), 20:117.

38. Ο Μπρεχτ περιέγραψε τις αντιδράσεις του κατά την ανάγνωση της *Επιστήμης της Λογικής* του Χέγκελ, όταν έβαζε έναν από τους χαρακτήρες του στους «Διαλόγους των Προσφύγων» να λέει: «Στην περίπτωση του χιούμορ έχω πάντοτε στο μυαλό μου τον Χέγκελ, το φιλόσοφο... Διέθετε αυτό που χρειάζεται για να είναι κανείς ένας από τους μεγαλύτερους χιουμορίστες ανάμεσα στους φιλοσόφους... το βιβλίο του, *Η Μεγάλη Λογική*, ... είναι ένα από τα πιο χιουμοριστικά έργα της παγκόσμιας γραμματείας. Ασχολείται με τον τρόπο ζωής των εννοιών, αυτών των γλιστερών, ασταθών, ανεύθυνων χαρακτήρων· με το πώς βλαστημούνται και παλεύουν μεταξύ τους με μαχαίρια, και μετά κάθονται μαζί για δείπνο σαν να μην συνέβη τίποτα... Οι έννοιες που φτιάχνει κανείς για κάτι είναι πολύ σημαντικές. Είναι λαβές, για να κινεί τα πράγματα. Το βιβλίο του Χέγκελ ασχολείται με τον τρόπο με τον οποίο μπορεί κανείς να πάρει μέρος στα αίτια των συνεχιζόμενων διαδικασιών. Ονόμασε το καλύτερο από τα αστεία διαλεκτική. Και τα λέει όλα αυτά, όπως κάνουν όλοι οι μεγάλοι χιουμορίστες, ενώ δείχνει σοβαρός μέχρι θανάτου». Brecht, *Flüchtlingsgespräche*, στο *Gesammelte Werke* (Berlin: Suhrkamp, 1961), 14:1459 κ.ε.

39. J.W. Goethe, *Faust*, 1.1.29-32. Μετάφραση από τον Bayard Taylor, *Faust* (New York: Macmillan, 1930). Ελλην. έκδοση, *Φάουστ*, μετ. Κ. Χατζόπουλου, Γκοβόστης, σσ. 22-23.

40. G.W. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, στο *Werke in zwanzig Bänden* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970), 3:65. Μετάφραση από τους Sara F. Luther, John J. Neumaier, and Howard L. Parsons. Ελλην. έκδοση *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, τ. 1ος, μετ. Δ. Τζωρτζόπουλου, Δωδώνη 1993, σ. 194.

41. Robert L. heilbroner, *Marxism: For and Against* (New York: W.W. Norton, 1980), 22 κ.ε.